

ТАКТИКА СУДОВОГО СЛІДСТВА ЯК НАПРЯМОК РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Порушено дискусійне питання розробки тактики дій судді, що в умовах переходу до змагального процесу фактично виключений із числа суб'єктів криміналістичної тактики. Обґрунтовано необхідність використання судом криміналістичної тактики й подано поняття тактики судового слідства, що вказує на основні її цілі й завдання.

Поднят дискуссионный вопрос разработки тактики действий судьи, который в условиях перехода к состязательному процессу фактически исключен из числа субъектов криминалистической тактики. Обоснована необходимость использования судом криминалистической тактики и дается понятие тактики судебного следствия, которое указывает на основные ее цели и задачи.

An issue on elaboration of judge's tactics actions who is in fact excluded from the subjects of forensic tactics in the conditions of transition to adversary proceeding is researched. Necessity of forensic tactics usage by the court is grounded. The notion to the tactics of judicial investigation which points to its main aims and tasks is given.

Конституційне виділення судових органів України в самостійну, повнокровну гілку державної влади наповнює судові стадії кримінального процесу якісно новим змістом. Основною стадією кримінального судочинства є судовий розгляд справи.

Цілком очевидно, що об'єктивність і повнота перебігу судового слідства і в остаточному підсумку судове рішення обумовлені ефективністю проведення підготовки до попереднього розгляду справи, здійснення судового слідства, проведення дебатів. Вирішення цих завдань безпосередньо залежить від правильного застосування криміналістичних прийомів, засобів та методів. Тому одним з напрямків криміналістичного забезпечення судової діяльності є розробка тактики судового розгляду кримінальних справ.

Різні криміналістичні аспекти судового розгляду кримінальних справ досліджувались у наукових працях багатьох процесуалістів та криміналістів: Ю. П. Аленіна, Л. Ю. Ароцкера, О. Я. Баєва, В. Д. Басая, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, А. Р. Белкіна, Т. В. Варфоломєєвої, А. І. Вінберга, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, В. А. Журавля, А. В. Ішенка, І. П. Козаченка, О. Н. Колесніченка, В. П. Колмакова, М. В. Костицького, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, В. Т. Малярєнка, Г. А. Матусовського, М. М. Михєєнка, В. Т. Нора, І. В. Постіки, М. В. Салтевського, М. Я. Сегає,

В. В. Тищенко, І. Я. Фрідмана, О. І. Чучукало, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шуміла та ін. У своїх дослідженнях вони торкалися різних сторін криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Однак питання про суд як суб'єкт криміналістичної тактики, з урахуванням реалій сучасного етапу судової реформи комплексно не досліджувалося. *Метою статті* є обґрунтування необхідності розробки тактичних основ судового слідства і формулювання визначення вказаного напрямку розвитку криміналістичної тактики.

Принцип змагальності (ст. 161 КПК України) передбачає таку побудову кримінального процесу, при якій функції обвинувачення й захисту відділені від функції розгляду кримінальної справи, здійснюються суб'єктами, що користуються рівними правами для відстоювання своїх інтересів (обвинувач, захисник), а суд є головним суб'єктом, керує засіданням, досліджує всі обставини справи й виносить рішення [1, с. 73–74]. З цього приводу В. Ю. Шепітько зауважує, що судовий розгляд кримінальних справ завжди відбувається в умовах боротьби двох протилежних сторін – обвинувачення і захисту, у процесі якої суд одержує двосторонню інформацію про суть досліджуваної події. При цьому кожній зі сторін у суді належить виконувати свою функцію, чітко окреслену процесуальним законом [2, с. 309–310].

У зв'язку з цим перед криміналістикою, як відзначає Т. С. Волчецька, виникає цілий ряд принципово нових завдань, що «зачіпають методологічні основи криміналістики та забезпечують технічну, стратегічну, тактичну, методичну функції в процесі здійснення кримінально-процесуальної діяльності» [3, с. 21]. На нашу думку, в межах тактичної функції необхідна розробка тактики судового розгляду кримінальних справ. У першу чергу тактичні рекомендації повинні бути звернені до судді, якій веде слідство, а також до прокурора (сторону обвинувачення) та захисника (сторону захисту).

Однак, аналіз ст. 16¹, 22, 23 КПК України свідчить, що до суб'єктів, на яких покладено обов'язки вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, а також виявити причини і умови, які сприяли вчиненню злочину [4, п. 14, 15], суд не включено. По суті, цей обов'язок у суді покладається тільки на сторону обвинувачення. Таким чином, законодавець, за висловом О. Я. Баєва, «по суті заклав питання про суд як суб'єкт криміналістики, однозначно визначивши її споживачів при судовому розгляді кримінальних справ – професійних представників сторін у суді. Отже, у системі криміналістичної тактики можна виділити дві самостійні підсистеми: тактика кримінального переслідування (слідчого й державного обвинувачення) і тактика адвокатська (тактика професійно-

го захисту від підозри або обвинувачення у вчиненні злочину як на досудовому слідстві, так і в суді). ... Немає ані тактики суду як такого, ані тактики судового слідства як такого» [5, с. 8–9].

Свої міркування О. Я. Баєв підкріплює наступними доводами. У найбільш узагальненому значенні слово «тактика» позначає спосіб дій і може застосовуватися там і тільки там, де є необхідність попереджати і (або) переборювати безпосередню або опосередковану протидію оптимальному (або хоча б раціональному або такому, що таким уявляється) досягненню інтересів діючого в цих умовах суб'єкта. Якщо немає потенційної або реальної протидії, немає потенційної або реальної конфліктності чийхось інтересів у досягненні суб'єктом мети – немає потреби в тактиці. Скрізь, де є хоча б елементи потенційної або реальної конфліктності, де є необхідність попереджати або переборювати чию-небудь протидію – є тактика [5, с. 12–13]. Отже і в інших галузях, де протистояння немає, зокрема в діяльності суду – в тактиці немає необхідності. В. Бозров також категорично заявляє про необхідність виключення із тактики судового слідства тактику судді [6, с. 32].

Нам здається помилковим таке однобічне розуміння сутності криміналістичної тактики. На наш погляд, не зовсім вірні твердження, що тактика завжди спрямована на подолання протидії. Адже тактика може і в даному випадку має бути спрямована на подолання перешкод до досягнення істини, якими можуть бути не тільки протидія зацікавлених осіб, але й психологічні особливості учасників розгляду, їхні взаємини, недостатня активність однієї зі сторін, помилки й прогалини досудового слідства тощо. Навіть найбільш загальні положення й принципи судового розгляду, які ставлять суддю та всіх учасників у певні рамки й змушують їх діяти в певних умовах, можна розцінити як перешкоду, оскільки не всі засоби й методи проведення судового слідства при цьому доступні. Під час розгляду слідчих ситуацій, що виникають на практиці, можна зробити висновок, що крім конфліктних ситуацій існують неконфліктні. Слід згадати, що тактичні прийоми спрямовані не тільки на подолання протидії, але і на ефективне й оптимальне збирання, перевірку доказів. Наприклад, під час допиту – на згадування забутого, встановлення послідовності подій. Крім того, «тактика це не тільки прийоми власних дій проти кого-небудь, але й уміння розгадати прийоми, спрямовані проти тебе» [7, с. 15].

Слід нагадати, що з моменту розробки основ криміналістичної тактики вона взагалі мало була пов'язана із протидією. Скажімо, автори підручника з криміналістики 1938 року поряд з терміном «кримінальна тактика» використовували новий термін – «тактика розслідування злочинів», що розумівся як «система прийомів досудового слідства, що дають можливість на основі вивчення особливостей кожної конкретної слідчої справи найбільш ефективно й з

найменшою витратою сил і засобів реалізувати в цій справі вимоги кримінального матеріального і процесуального права» [8, с. 4–5]. У цьому і полягає основна мета розробки й використання судом певної тактики.

Якщо сприймати тактику з цього боку, то тактика суду повинна бути спрямована на досягнення його професійних цілей – вирішення справи на підставі повного, всебічного та об'єктивного розгляду її обставин. Інтересам суду протистоять інтереси сторін, які хочуть схилити його або до обвинувачення, або до виправдання. Тому в діях суду повинна простежуватися певна тактика. У суду немає інтересу в обвинуваченні або захисті, але є обов'язок і відповідно зацікавленість у повноцінному і законному вирішенні справи, що розглядається. А для цього судді необхідно орієнтуватися в тому, як сторони борються за торжество справедливості в їхньому розумінні, які використовують для цього засоби, як поведуться підсудні, потерпілі, свідки (відмовляються від дачі показань, дають неправдиві показання) тощо. І якби судді не володіли й не використовували криміналістичні знання й рекомендації, у тому числі тактичні, то більшість судових розглядів завершувалася б, не починаючись, через відмову підсудних і свідків від участі в цій процедурі. Ми згодні з думкою В. П. Бахіна та Н. С. Карпова, що не можна бути керівником (організатором) процесу, не розбираючись у змістовній суті того, що відбувається, не вміючи помітити та оцінити замасковані ходи учасників [7, с. 18].

Завдання суду – не прийняти думку певної сторони й не стати на цю сторону, а розібратися, зрозуміти, що ж відбулося, встановити істину, вирішити справу, і в такий спосіб досягти своєї мети, а не мети однієї із сторін. Тому можна зробити висновок про те, що існує тактика суду, оскільки у суду є свої цілі й він стикається з певними перешкодами під час їх досягнення в процесі виконання своєї функції – розгляду справи. Однак, як правильно вказує С. М. Даровських, «активність суду не повинна підмінювати сторони, вона повинна тільки доповнювати їх зусилля. Необхідність доповнення зусиль сторін може виникнути тоді, коли сторони не можуть, не вміють або не хочуть використовувати свої можливості й права. Проявляючи в даних ситуаціях активність, суд не бере на себе виконання функцій обвинувачення або захисту і не прагне надати якій-небудь стороні допомогу. Він бажає встановити істину в справі для винесення законного та обґрунтованого судового рішення» [9, с. 14].

Існують і інші противники розробки тактики судового слідства [10, с. 19; 11, с. 18]. Так, В. І. Комісаров, погоджуючись із тим, що в процесі судового розгляду можуть використовуватися й фактично використовуються окремі тактичні прийоми й технічні засоби, все-таки заперечує проти передчасного розширювального ро-

зуміння предмета й завдань криміналістичної тактики. На його думку, у випадку механічного переносу змісту слідчої тактики у суд випускається з виду специфіка судової дії, оскільки «розробка прийомів розслідування злочинів передбачає, що ці прийоми будуть вивчені й відповідним чином використані саме слідчими» [11, с. 18]. З даною думкою можна погодитися лише в тому випадку, якщо розглядати термін «слідча тактика» як форму практичної діяльності слідчого. Але, представляючи її як розділ криміналістики, В. І. Комісаров допускає, на що правильно вказує В. Г. Тихиня, неточність тому, що «криміналістична тактика, на відміну від слідчої тактики, охоплює прийоми проведення не тільки слідчих, але й судових дій» [12, с. 59]. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які розглядають криміналістичну тактику як систему прийомів проведення не тільки слідчих, а й судових дій [13, с. 8, 10; 14, с. 211], яка «вміщує інструментарій не тільки слідчого, а й суду» [15, с. 15–16].

Тактика судового слідства починається при підготовці суду до судового засідання, коли здійснюється планування, продовжується безпосередньо під час судового слідства і закінчується судовими дебатами. Останні тісно пов'язані із судовим слідством, тому що вони є певною мірою підбиттям підсумку судового слідства і за їх результатами судове слідство може поновлюватись. Відмінності тактики судового слідства від тактики досудового слідства обумовлені лише особливостями процесуальних вимог до проведення слідства в суді: усність, безперервність, безпосередність, публічність та гласність, обмеження обвинувачення обвинувальним висновком, забезпечення змагальності та диспозитивності тощо.

Наявність певних осіб, які беруть участь у розгляді справи і виконують свої процесуальні функції, дозволяє говорити про наявність різноманітних зв'язків між зазначеними суб'єктами. Крім того, дані зв'язки мають необхідний, стійкий і повторюваний характер, тобто є закономірними й можуть проявлятися на різних рівнях взаємин учасників судового слідства, у тому числі у виникненні конфліктів.

Доктор психологічних наук А. Ю. Панасюк, розглянувши конфліктні ситуації, що виникають в судовому засіданні, поділила їх на об'єктивні, що обумовлені протилежністю процесуальних функцій обвинувачення і захисту і які сприяють досягненню істини в судочинстві, та суб'єктивні, причиною яких є особистісні особливості учасників судового розгляду: невитриманість, невихованість тощо [16 с. 51–52]. Ю. В. Кореневський зазначає, що перший вид конфліктів суддя повинен підтримувати, «усіляко сприяти виникненню об'єктивного конфлікту між прокурором і захисником. Стимулювати сторони до протиборства, активного висловлення своїх позицій, їх захисту та спростування противною стороною».

Конфлікти суб'єктивні «суддя повинен гасити, спираючись або на санкції, або на знання психології, особливостей соціальних або професійних груп, та й у цілому – особистості» [17, с. 161]. І в першій, і в другій ситуації, на наш погляд, повинні безперечно використовуватися криміналістичні тактичні прийоми.

Згідно зі ст. 4 КПК України, в межах своєї компетенції суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. Ст. 257 КПК України закріплює принцип безпосередності, усності судового розгляду і стверджує, що суд першої інстанції під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази в справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи. А згідно зі ст. 260 КПК головуєчий в судовому засіданні керує судовим засіданням, спрямовуючи судове слідство на забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усуває із судового слідства все те, що не стосується розгляду справи, і забезпечує належний високий рівень судового процесу. Аналіз наведених норм КПК України дозволяє дійти висновку, що суду для здійснення своїх повноважень необхідні знання з криміналістики.

Цілково очевидно, що для проведення допиту підсудного, свідка, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, проведення експертизи, огляду речових доказів, документів, місця події судді потрібні знання у сфері криміналістичної тактики. Д. А. Мезінов обґрунтовано вказує, що «для успішної перевірки та оцінки доказів суд наділений повноваженнями щодо участі в їх дослідженні у процесі судового слідства й повинен робити це з тим ступенем активності та в цілому ефективності, які потрібні для виконання вказаного обов'язку. На думку Д. А. Мезонова, ефективна участь суду в дослідженні доказів для вирішення завдань, поставлених перед ним законом, не може не включати певної тактики цієї діяльності [18, с. 239]. Крім того, зазначимо, що суддя не зможе визначити рішення й винести вирок у справі не тільки без знання природи доказів та вміння на цій основі оцінити представлені сторонами докази, але й розібратися в тактичних ходах і хитростях, які при цьому будуть використовуватися сторонами.

Нам близькі у зв'язку з цим міркування М. С. Строговича про досягнення матеріальної істини в суді. «Той факт, який суд досліджує – злочинне діяння – не дається суду в готовому вигляді: суду необхідно самому встановити даний факт, подію, діяння, а це можна зробити лише в результаті ретельного дослідження часом дуже складних фактичних обставин справи, перевірки та оцінки різноманітних і часом суперечливих доказів. До цього повинні

пройти досудове й судове слідство, повинні бути розшукані й перевірені всі докази, повинна бути здійснена їх оцінка і з них повинні бути зроблені відповідні висновки; лише після цього фактична сторона справи може вважатися встановленою» [19, с. 13].

Згідно зі ст. 323 КПК України «Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом». За вдалим виразом А. Я. Вишинського, «за наявності в суду сумніву в тому або іншому факті суд не повинен виходити із цього факту, як безсумнівного. Це значить, що сумнівні обставини не повинні бути підставою для судового рішення» [20, с. 250]. Нагадаємо, що згідно з принципом презумпції невинуватості всі сумніви повинні трактуватися на користь підсудного.

Отже, цілком безсумнівним є твердження про те, що суд може знайти істину у справі тільки за тієї умови, що йому надано повну можливість вільно й неупереджено цю істину шукати, що судді можуть дійти висновку про винність обвинувачуваного лише тоді, коли вони твердо переконані в його винності [19, с. 110–111]. Іншими словами, вільне суддівське переконання виступає єдино правильним підходом до пошуку істини в часом дуже складному переплетенні фактичних обставин справи, серед різноманітних і нерідко суперечливих доказів. Ми підтримуємо думку С. В. Єрмакова, що коли судді будуть виносити рішення, беззастережно дотримуючись правил чистої змагальності, які можуть суперечити власним переконанням, здоровому глузду, то згодом це призведе до деградації особистості, перетворить суддю з людини в правовий механізм [21, с. 125].

Отже, тактику судового розгляду кримінальних справ розуміємо як систему прийомів організації, планування й поведінки судді під час проведення судового слідства для вирішення завдань кримінального судочинства в суді з метою встановлення істини у справі.

Список літератури: 1. Кримінальний процес України : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенца – Х. : Право, 2000. – 296 с. **2.** Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики : монография / В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – 348 с. **3.** Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в деятельности защитника: пути и перспективы исследования проблемы / Т. С. Волчецкая // Профессиональная деятельность адвоката как объект криминалистического исследования / Ин-т адвокатуры Урал. гос. юрид. акад., Каф. криминалистики ; [сост. Л. А. Зашляпин]. – Екатеринбург : Чароид, 2002. – С. 18–24. **4.** Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : закон України від 21черв. 2001 р. № 2533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 34. – Ст. 187. **5.** Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика : науч.-практ. пособие / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – 432 с. **6.** Бозров В. Тактика

судьи в прошлом и настоящем уголовном процессе / В. Бозров // Российская юстиция. – 2003. – № 10. – С. 31–32. 7. Бахин В. П. Состязательность – новая сущность нашей правовой системы или создание ее видимости? / В. П. Бахин, Н. С. Карпов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України ; НАВСУ ; редкол.: Я. Ю. Кондратьев (гол. ред.) та ін. – К. : Ред. «Бюл. ВАК України», 2004. – № 1 (1). – С. 13–20. 8. Криминалистика : учебник / под ред. А. Я. Вышинского. – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1938. – 292 с. 9. Даровских С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм его реализации : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. М. Даровских ; Юж.-Урал. гос. ун-т. – Челябинск, 2001. – 22 с. 10. Васильев А. Н. Следственная тактика / А. Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 200 с. 11. Комиссаров В. И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / В. И. Комиссаров ; под ред. А. Н. Васильева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 124 с. 12. Тихиня В. Г. Применение криминалистической тактики в гражданском процессе (при исследовании вещественных доказательств) / В. Г. Тихиня – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 160 с. 13. Криминалистика / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. – 324 с. 14. Криминалистика : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – 544 с. 15. Криміналістика (криміналістична техніка) : курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтєвський, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2001. – 216 с. 16. Панасюк А.Ю. Разрешение конфликтных ситуаций: стратегия и тактика судьи / А. Ю. Панасюк // Российская юстиция. – 1997. – № 5. – С. 51–52. 17. Кореневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия / Ю. В. Кореневский. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2001. – 198 с. 18. Мезинов Д. А. К вопросу о правомерности использования некоторых приемов тактики допроса в состязательном судебном следствии по УПК РФ / Д. А. Мезинов // Федеральное законодательство об адвокатуре. Практика применения и проблемы совершенствования : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Екатеринбург, 13 июля 2004 г. / [сост. Л. А. Зашляпин]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2004. – 341 с. 19. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 383 с. 20. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве / А. Я. Вышинский. – 3-е изд., доп. – М. : Госюриздат, 1950. – 308 с. 21. Ермаков С. В. Судебное следствие по делам о нарушении авторских и смежных прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. В. Ермаков ; ВГУ. – Владимир, 2004. – 208 с.

Надійшла до редколегії 03.11.2009

УДК 343.265

О. О. Книженко

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ

Порушено проблему звільнення від відбування покарання з випробуванням. Запропоновано шляхи вдосконалення діючого законодавства.
